

Acțiunile Federației Ruse din perspectiva responsabilității individuale

The actions of the Russian Federation from the perspective of individual responsibility

Dr. Dragoș-Adrian BANTAȘ*

Drd. Sebastian BĂLĂNICĂ**

*Universitatea „Nicolae Titulescu”

e-mail: adrian.bantas@gmail.com

**Facultatea de Științe Politice, Universitatea București

e-mail: sebastian.balanica@fspub.unibuc.ro

Abstract

În relațiile internaționale, fiecare stat și-a urmărit, de-a lungul timpului, propriile interese prin diverse mijloace. Deși acestea nu au luat întotdeauna o formă violentă (de exemplu, există actori internaționali, precum imperiile dinastiilor chineze successive, care, în relațiile cu vecinii lor, au pus accentul pe respectul față de împărat și pe prestigiu, în detrimentul violenței, sau Imperiul Otoman, care, după faza inițială de expansiune, a creat un sistem concentric de actori periferici cu diferite grade de autonomie), înainte de semnarea Cartei ONU, utilizarea violenței nu era definitiv interzisă între ele. Mai precis, există actori care, de atunci și ca urmare a schimbărilor succesive de regimuri și de orientări internaționale, au renunțat la utilizarea forței sau au limitat-o sever, făcând-o cel puțin previzibilă, și actori care, indiferent de regim și de context, adoptă același comportament. În opinia noastră, Rusia se încadrează în cea de-a doua categorie.

In international relations, each state has historically pursued its own interests by various means. Although these have not always taken a violent form (for example, there are international actors such as the empires of successive Chinese dynasties which, in their relations with their neighbours, emphasized the respect for the emperor and prestige at the expense of violence, or the Ottoman Empire which, after its initial expansion phase, created a concentric system of peripheral actors with varying degrees of autonomy), before the signing of the UN Charter, the use of violence was not definitively forbidden between them either. More precisely, there are actors who, since then and as a result of successive changes in regimes and international orientations, have renounced the use of force or have severely limited it, making it at least predictable, and actors who, regardless of regime and context, adopt the same behaviour. In our view, Russia falls into the second category.

Cuvinte-cheie:

Rusia; realism; utilizarea violenței; agresor sistemic; direcții de expansiune;
percepția amenințării; responsabilitate individuală.

Keywords:

*Russia; realism; use of violence; systemic aggressor; directions of expansion;
threat perception; individual responsibility.*

Considerații introductive, perspective metodologice și delimitări conceptuale. Importanța și utilitatea cercetării

Fie că ținem cu adevărat la realismul lui Hans Morgenthau și al adepților săi, fie că vedem lumea relațiilor internaționale în paradigma constructivistă a lui Alexander Wendt¹, cu puțin mai optimist și mai cuprinzător, comportamentul agresiv al Rusiei se impune ca o realitate aproape imposibil de contrazis.

¹ Prezintă o lume în care comunități de actori internaționali dezvoltă, împrumută și, într-un cuvânt, își construiesc propria reprezentare a relațiilor internaționale.

Dilema care se conturează în aceste momente vizează caracterizarea comportamentului agresiv al Rusiei în termeni de relații internaționale, ca trăsătură dominantă a politicii externe rusești de-a lungul istoriei statalității rusești, sau ca o trăsătură conjuncturală a acestei politici, marcată de viziunea regimului condus de președintele Vladimir Putin asupra relațiilor internaționale. Rezolvarea acestei dileme face necesară, în opinia noastră, efectuarea unei analize istorice a comportamentului statului rus în relațiile internaționale pentru a identifica paradigma generală a acestuia, pentru a vedea dacă actuala agresivitate dominantă se regăsește de-a lungul perioadelor succesive ale statului rus sau dacă reprezintă, mai degrabă, o trăsătură caracteristică a perioadei de după 1999, începutul regimului lui Vladimir Putin.

Desigur, cercetarea noastră pornește de la o serie de premise conceptuale, pe care le vom detalia în cele ce urmează.

Prima dintre acestea este reprezentată de faptul că, dacă privim istoria relațiilor internaționale, putem distinge o tendință de diminuare progresivă a folosirii forțelor armate și a amenințării cu folosirea acestora, mai ales după semnarea, în iunie 1945, a Cartei Națiunilor Unite și stabilirea treptată a unui echilibru al puterilor nucleare, între Statele Unite ale Americii și Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste², caracterizată prin distrugere reciprocă asigurată (Ray 2022).

² Stat care a încetat să mai existe la 26.12.1991, al cărui principal succesori, în conformitate cu dreptul internațional public, este actuala Federație Rusă.

³ Această concepție a început să fie atacată abia odată cu semnarea Pactului Societății Națiunilor (la 28.06.1919, în timpul Conferinței de Pace de la Paris) și, mai ales, a Pactului Briand-Kellogg (la 27.08.1928, tot la Paris).

Înainte de aceste momente, războiul era considerat un instrument legitim de urmărire a intereselor statelor³, pentru o pluralitate de motive conceptuale, juridice și practice, fiind aproape omniprezent în istoria omenirii, pe un teritoriu care a coincis, în linii mari, cu răspândirea societăților umane. În prezent, conform literaturii de specialitate (Buzan 2017; Roberts și Westad 2018; Kissinger 2021), aceasta din urmă reprezintă mai degrabă excepția decât regula în materie de relații internaționale, fiind concentrată pe o zonă care înconjoară mapamondul, dar având o întindere limitată la nord și la sud de Ecuator.

A doua premisă, care derivă din prima, implică faptul că, deși majoritatea, dacă nu chiar toate statele existente în acest moment, fie au folosit în mod constant agresiunea armată ca instrument pentru a-și urmări propriile

interese pe plan internațional, fie sunt succesoarele unor state care s-au comportat astfel de-a lungul istoriei, atitudinea lor în relațiile internaționale a suferit o tranziție progresivă într-o perioadă al cărei început l-am identificat anterior ca fiind aproximativ același cu sfârșitul Celui de-Al Doilea Război Mondial. Aceste rezultate ale transformărilor majore suferite au condus la comportamentul actual, caracterizat predominant prin neutilizarea sau utilizarea limitată și localizată a forței armate sau prin amenințarea cu utilizarea forței armate, în relația cu ceilalți membri ai comunității internaționale.

O altă premisă crucială este aceea că, chiar dacă există anumite situații excepționale, de strictă interpretare și aplicare, în care dreptul internațional consideră că se poate recurge la forța armată, folosirea ei doar în aceste situații este suficient de previzibilă pentru întreaga comunitate internațională încât actorii internaționali să recunoască faptul că, dacă nu se încadrează în aceste situații (de exemplu, dacă nu comit acte de genocid care ar putea sta la baza folosirii forței armate), vor fi trași la răspundere. Prin urmare, un stat care utilizează forța armată doar în astfel de cazuri nu poate fi considerat un agresor sistemic, deoarece acțiunile sale sunt previzibile și sunt îndreptate doar împotriva unor actori ale căror acțiuni generează mult mai multă insecuritate decât ar face-o o intervenție armată împotriva lor. În schimb, folosirea forței militare de către agresorii sistemici nu se circumscrie acestei condiții, fiind îndreptată împotriva statelor ale căror interese diferă de ale sale, ceea ce face ca folosirea forței să fie dificil de prevăzut, transformând-o astfel într-o amenințare la adresa securității statelor care pot reprezenta ținta agresiunilor sale.

În fine, ultima dintre premisele de la care debutează studiul nostru este aceea că Vladimir Putin este, prin puterea asociată funcției prezidențiale a Federației Ruse și prin influența sa personală, persoana cea mai reprezentativă pentru arhitectura politică și constituțională a Rusiei, fiind cel mai în măsură să influențeze conduita acestui stat pe plan extern, comparativ cu alți actori politico-instituționali din Rusia. Acest fapt, devenit, la rândul său, notoriu, a fost demonstrat în repetate rânduri în literatura de specialitate (Saari și Secrieru 2022), alături de rolul general al șefului statului rus de-a lungul întregii sale istorii (Figs 2018), dar el poate fi constatat și prin analiza rolului președintelui, așa cum este el consacrat de Constituția Federației Ruse.

Importanța studiului nostru este conferită de faptul că, pornind de la o potențială concluzie că Rusia reprezintă un agresor sistemic, eventualele schimbări de regim nu vor influența semnificativ comportamentul acesteia. Dimpotrivă, dacă vom constata că Rusia nu este un agresor sistemic, ci că acest comportament agresiv al său este cauzat, în principal, de deciziile președintelui Vladimir Putin, schimbările de regim, mai ales în sensul democratizării regimului politic și constituțional din federație, ar putea conduce la modificări de anvergură majoră în atitudinea Rusiei în relațiile internaționale.

Dincolo de aparența dicotomică a acestei probleme, prezența unei soluții intermediare este nu numai posibilă, ci, dată fiind complexitatea cauzelor evenimentelor din relațiile internaționale, chiar și probabilă. În acest caz, Rusia ar rămâne un agresor sistemic, dar contribuția individuală a persoanei celei mai reprezentative din cadrul fiecărui regim ar putea accentua sau atenua tendințele generate de acest caracter.

O astfel de concluzie ar putea însemna că urmărirea activă atât a descurajării Rusiei, de a-și folosi forța militară în relațiile internaționale, cât și a încurajării unor eventuale schimbări în caracteristicile dominante ale regimului de putere din Rusia, inclusiv în sensul unei cooperări mai strânse cu instanțele internaționale, în direcția aducerii în fața justiției a persoanelor vinovate de generarea și susținerea războaielor de agresiune sau de comiterea de crime împotriva umanității, ar putea duce la diminuarea amenințării generate de acțiunile statului rus.

Pentru a răspunde la întrebarea dacă Rusia este sau nu un agresor sistemic și pentru a deschide noi posibilități de dezvoltare a cercetării legate de folosirea constatărilor noastre pentru a răspunde la întrebări legate de modul în care poate fi gestionată amenințarea unei Rusii agresive din punct de vedere sistemic, vom recurge la metoda cercetării bibliografice și vom porni de la o analiză istorică a tendințelor agresive ale Rusiei. Această analiză va fi urmată de verificarea perpetuării acestor tendințe în prezent, pentru ca, în final, să examinăm rolul președintelui Vladimir Putin, din perspectiva responsabilității de comandă, consacrate de dreptul internațional public, și să încheiem prin prezentarea concluziilor studiului în lumina celor trei posibilități, expuse mai sus.

Desigur, stabilirea momentului de început al perioadei contemporane de agresiune rusă poate fi considerată susceptibilă de anumite dezbateri, dar o identificare a acestui moment cu începutul susținerii mișcărilor separatiste din estul rusofil al Ucrainei este, în opinia noastră, suficient de rezonabilă. Am optat pentru acest punct de vedere, mai ales pentru că ocuparea Peninsulei Crimeea, celălalt „candidat” probabil pentru acest „post”, este mai degrabă parte integrantă a agresiunii rusești împotriva Ucrainei și unul dintre obiectivele sale principale⁴, și acțiunile anterioare pot fi considerate cu ușurință atât ca servind scopului de a crea un conflict înghețat, cât și ca parte a unei campanii de dezinformare care a determinat atât opinia publică, cât și factorii de decizie din Ucraina și din întreaga lume occidentală să creadă într-o viitoare agresiune rusă pe scară largă, îndreptată împotriva Ucrainei dinspre est, urmată de ofensiva neașteptată, îndreptată împotriva Crimeei.

⁴ Împreună cu crearea și, ulterior, cu menținerea unui conflict înghețat care împiedică (nu atât teoretico-juridic, cât practic) Ucraina să dobândească statutul de stat membru al NATO și al UE.

Invazia rusă din Georgia, din 2008, poate fi considerată, de asemenea, un moment definitoriu, fiind prima agresiune militară rusă îndreptată direct

împotriva unui stat suveran, după destrămarea Uniunii Sovietice (deși au mai primit sprijin militar din partea Rusiei: de exemplu, forțele separatiste transnistrene în războiul împotriva Republicii Moldova, sau forțele armene în conflictul împotriva Azerbaidjanului în Nagorno-Karabah). Dar, pentru a facilita transmiterea mesajului articolului, am optat pentru ficțiunea de a separa conflictul ruso-georgian de cel ruso-ucrainean, pornind de la faptul că cele două momente reprezintă etape cât se poate de distincte în comportamentul internațional al Rusiei, după destrămarea Uniunii Sovietice, chiar dacă modelul și obiectivele sunt izbitor de asemănătoare.

Indiferent cum privim lucrurile, cele de mai sus reprezintă și cea mai concludentă dovadă a caracterului agresiv al comportamentului statului rus în relațiile cu alți actori internaționali. Ceea ce dorim să afirmăm în continuare este, pe de o parte, constanța acestei agresivități și, pe de altă parte, formele multiple, hibride, pe care aceasta le îmbracă în prezent.

1. Scurtă perspectivă istorică asupra expansiunii statului rus, de la domnia țarului Ivan al III-lea (1452-1503 d.Hr.) până în prezent. Cât de departe este prea departe?

Făcând o scurtă incursiune istorică, putem afirma cu suficientă certitudine că, de la începutul expansionismului rusesc, despre care putem spune că se suprapune, în cea mai mare parte, cu domnia țarului Ivan cel Groaznic, acesta a urmat mai multe direcții principale.

1.1. Direcția de expansiune nordică

Una dintre acestea se referă la fostul Ducat de Novgorod, anihilat relativ repede de Ducatul Moscovei, înainte de domnia țarului menționat mai sus. De-a lungul epocilor ulterioare, precum cea definită de domnia țarului Petru cel Mare și Marele Război al Nordului, precum și pe parcursul unor episoade nu atât de dramatice, dar deloc lipsite de consecințe (cum ar fi anexarea Finlandei în 1812), expansiunea rusă în această direcție a dus, la apogeu, la exercitarea controlului asupra statelor baltice și Finlandei. În contemporaneitate, direcția în cauză ar putea părea dacă nu abandonată, atunci secundară, dar vom argumenta, la momentul potrivit, caracterul eronat al acestei impresii.

1.2. Direcțiile estică și sudică. Munții Caucaz, sectorul sudic al râului Volga, Asia Centrală și Siberia

O a doua direcție, într-o ordine aleatorie⁵, este reprezentată de expansiunea în direcția gurilor Donului și Volgăi, Asiei Centrale și Orientului Îndepărtat. La rândul său, se poate spune că expansiunea în această direcție a început, în principal, în timpul domniei țarului Ivan cel Groaznic, chiar dacă întreaga perioadă de coexistență a statelor rusești care au urmat Rusiei Kievene cu

⁵ Deoarece nu se poate stabili nici o ierarhie, nici o cronologie suficient de precisă între direcțiile pe care le vom enumera, acestea sunt adesea urmărite simultan (desigur, la intensități diferite), în funcție de oportunitățile și imperativele fiecărui moment istoric.

⁶ O colonizare pe care am putea, fără prea multă teamă de a greși, să o includem în direcțiile de expansiune a Rusiei, pentru că, deși poate prezenta un caracter mai puțin ofensiv, în comparație cu celelalte exemple, ca urmare a absenței formațiunilor statale în acel teritoriu și a prezenței în mari zone geografice nepopulate sau slab populate, relațiile coloniștilor ruși cu populațiile autohtone au îmbrăcat forme variate din care conflictul și coerciția nu au lipsit niciodată, fiind un corolar aproape firesc al relațiilor comerciale.

⁷ Încă de la primele confruntări cu Imperiul Otoman, plasate în secolul al XVI-lea, și cele ulterioare, cu Persia, dezvoltarea reală a acestei direcții având loc însă abia în secolul al XVIII-lea.

⁸ Folosim aceste denumiri pentru a simplifica lectura, deoarece altfel, ar trebui să ne referim la entități, precum Marele Ducat al Moscovei, Imperiul Rus, Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice etc., pentru Rusia, și Confederația (Rzeczpospolita Polska) sau Republica Polonă, pentru Polonia.

⁹ De fapt, unul dintre obiectivele acestui articol este de a introduce teme pe care intenționăm să le dezvoltăm în numerele viitoare ale revistei.

statele succesoare ale Imperiului Mongol prezintă o alternanță permanentă de conflict și colaborare. Ca și în cazul primului exemplu, direcția respectivă a dus la ocuparea Asiei Centrale (definită pe tot parcursul secolului al XIX-lea), la colonizarea Siberiei⁶ și la confruntări cu China (pentru controlul asupra Mongoliei, și nu numai), precum și cu Japonia (în principal, pentru conflictul care a început în 1904).

Din această direcție principală a derivat o direcție secundară (nu neapărat din punctul de vedere al importanței), reprezentată de expansiunea în regiunea caucaziană⁷. În urma confruntărilor cu Imperiul Otoman, Persia, Georgia și nu numai, care numără episoade situate în trei secole distincte, această direcție a dus la ocuparea unui teritoriu care, astăzi, ar include, în sudul munților Caucaz, statele Georgia, Armenia și Azerbaidjan, dar care cuprindea, la apogeul expansiunii teritoriale a Imperiului Rus, o parte semnificativă din regiunea turcă Kars, de exemplu.

1.3 Direcția vestică. Extinderea în detrimentul statului polonez

O altă direcție de expansiune a dus la o confruntare între statele rus și polonez în diferitele lor forme de existență. Dacă primele confruntări dintre Rusia și Polonia⁸ pot fi identificate înainte de acest moment de cotitură, se poate spune că momentul definitoriu al relației ruso-poloneze a fost reprezentat de ocuparea Moscovei de către Polonia, în timpul așa-numitelor „vremuri tulburi” care au precedat urcarea pe tron a țarilor din dinastia Romanov. De ce am considerat acest moment ca fiind un moment de cotitură? Pentru că, așa după cum se afirmă în literatura de specialitate (D’Encausse 2015), șocul generat în societatea rusă de ocuparea Moscovei a accentuat ireversibil tema cultural-istorică a vulnerabilității granițelor „deschise” ale spațiului rusesc și, așa după cum se poate observa la o simplă privire pe hărțile relevante, acestea nu erau, cu rare excepții, delimitate de elemente naturale de relief, precum munți, râuri, deșerturi etc. De exemplu, dacă Europa este brăzdată aproape de la un capăt la altul de văi, de râuri și fluvii, adesea închise între munți înalți, dacă civilizația chineză a evoluat într-un spațiu delimitat de deșertul Gobi, de lanțurile muntoase ale Asiei Centrale (și în special de Himalaya), de junglele Indochinei și de Oceanul Pacific, fiind deschisă doar invaziilor, venite dinspre stepele mongole și manciuriene, și dacă Statele Unite ale Americii ocupă un spațiu delimitat de două oceane și foarte puțin expus agresiunilor terestre, statul rus a evoluat în regiuni delimitate de forme de relief relativ plate, care nu pot constitui un obstacol în fața unor eventuale invazii decât prin întinderea lor vastă și prin clima aspră. Desigur, atunci când statul rus, în expansiunea sa, a întâlnit o „graniță naturală” (reprezentată de Munții Ural), a ales să meargă mult mai departe, spre est și sud-est.

Revenind la expansiunea rusă în direcția generală a Poloniei, deși nu acesta este locul pentru o enumerare exhaustivă a episoadelor de confruntare ruso-poloneză⁹, menționăm faptul că, în urma unor acțiuni militare și diplomatice

de amploare¹⁰, întinse pe parcursul mai multor secole, statul rus a ajuns să ocupe, la apogeul expansiunii sale, un teritoriu extrem de vast, care, astăzi, ar corespunde aproximativ unei părți a statelor baltice, Belarus, Ucrainei în cea mai mare parte și Poloniei contemporane, incluzând capitala statului polonez, Varșovia, fiind, ulterior, nevoit să reprime, de cele mai multe ori cu o violență extremă, revoltele succesive ale luptătorilor pentru libertate polonezi ([Davies 2014](#)).

1.4. Direcția sud-est. Războaiele ruso-otomane

Am lăsat pentru final ceea ce este, fără îndoială, cea mai problematică direcție a expansiunii agresive a statului rus, cel puțin în opinia noastră. Este, așa după cum probabil cititorul a ghicit deja, cea pe care o putem numi „sud-estică” ([Bușe 2012](#)). Este problematic, pentru că, într-o mișcare care și-a (ratat) debutul în confruntarea dintre Imperiul Rus, condus de țarul Petru cel Mare, și Imperiul Otoman, aceasta s-a încheiat cu victoria otomană de la Stănilești, în iunie 1770, și cu un curs favorabil Imperiului Rus cu Războiul ruso-turc din 1768 -1774¹¹, acesta din urmă a ajuns să ocupe o zonă vastă, mărginită de Marea Neagră și de gurile Dunării, care, astăzi, ar include, în linii mari, sudul Ucrainei, Peninsula Crimeea și întregul teritoriu al provinciei istorice Basarabia (care, desigur, nu se limitează la teritoriul Republicii Moldova de astăzi).

Această direcție prezintă, pentru noi, un interes deosebit, atât datorită faptului că majoritatea confruntărilor dintre Imperiul Rus și cel Otoman au avut loc pe un teatru de război care s-a suprapus aproape în totalitate cu Principatele Moldovei și Valahiei, aflate, la acea vreme, sub suzeranitate otomană, precum și din cauza metodelor folosite de responsabilii propagandei imperiale rusești și a altor acțiuni subversive, menite să provoace dispute între diferitele comunități din Imperiul Otoman și, astfel, să justifice agresiunile rusești împotriva statului otoman, prezentându-le ca intervenții menite să protejeze comunitățile pretins lezate.

2. Vladimir Putin ca factor independent de agresiune

Cu toate acestea, există o idee care trebuie subliniată atunci când ne referim la conflictele în care a fost implicată Federația Rusă. Este evident, având în vedere că Rusia se află sub un regim autoritar, că implicarea într-un conflict, indiferent de situație, nu decurge din voința colectivă a națiunii, ci din voința singulară a liderului său. În cazul de față, Vladimir Putin poate fi un factor independent de agresiune. O scurtă privire asupra istoriei postcomuniste a Rusiei poate ajuta la conturarea mai clară a acestei imagini.

Începând cu anul 1991 și, implicit, cu mandatul lui Boris Elțin, Federația Rusă a fost implicată în numeroase conflicte, dar cele mai de durată, precum

¹⁰ A se vedea, în acest sens, cele trei împărțiri ale Poloniei între Imperiul Rus, Regatul Prusiei și Imperiul Austriac, care au dus la dispariția Confederației Poloneze.

¹¹ S-a încheiat, printre altele, cu secesiunea Hanatului Crimeii de sub suzeranitatea otomană și cu ocuparea ulterioară a acestuia de către Imperiul Rus, sub conducerea Ecaterinei cea Mare. Observați cum Rusia invocă, în prezent, argumente istorice pentru anexarea Crimeei, stabilindu-se acolo unde începe să curgă istoria invocată. În această logică, nu vedem de ce eventualele revendicări teritoriale ale Turciei asupra Crimeei nu ar fi mai pertinente.

și cele mai agresive au fost în timpul președinției lui Vladimir Putin. În 1991 au început primele conflicte, și anume războiul civil georgian, cu revolta zviadistă și războiul din Osetia de Sud. De remarcat dualitatea rusă: dacă în războiul civil georgian, Rusia a sprijinit guvernul georgian, în războiul din Osetia de Sud, rușii au sprijinit statul Osetia de Sud ([Armstrong, Farrell și Maignashca 2006](#)).

Anul 1992 marchează începutul a patru noi conflicte, și anume: războiul din Abhazia, în care Rusia susține Abhazia; războiul din Transnistria, Rusia și elemente ale fostei Armate a 14-a sovietice a Gărzilor fiind printre cei direct implicați în susținerea independenței Transnistriei. De asemenea, în același an, începe conflictul din Prigorodnii de Est, Rusia sprijinind Republica Osetia de Nord-Alania împotriva milițiilor ingușe, precum și războiul civil din Tadjikistan împotriva facțiunilor islamist-talibane și a opoziției tadjice ([Kemoklidze și alții 2014](#); [Rekawek 2017](#); [Meijer și Wyss 2018](#)). În 1994, Rusia avea să înceapă din nou să lupte pe mai multe fronturi, odată cu izbucnirea primului război cecen, care s-a încheiat cu o înfrângere în 1996, odată cu semnarea Acordului Khasav-Yurt, fiind, până în prezent, singurul conflict pierdut de Moscova ([Socher 2021](#)).

În 1999, vor începe două conflicte interdependente, și anume războiul din Daghestan, care va declanșa, în același an, cel de-al doilea război cecen. Dacă conflictul din Daghestan se va încheia în același an, cel din Cecenia va continua până în 2009. Același an, 1999, marchează și sfârșitul mandatului lui Elțin, deoarece, din 2000, Federația Rusă are un nou președinte în persoana lui Vladimir Putin ([Brannon 2016](#)). Cu un an înainte de încheierea celui de-al doilea conflict din Cecenia, în 2008, Federația Rusă va începe războiul ruso-georgian, prin care a ocupat republicile Abhazia și Osetia de Sud. În 2009, avea să înceapă insurecția din Caucazul de Nord, în care Federația Rusă, Cecenia, Daghestan, Ingușetia, Osetia de Nord-Alania și Kabardino-Balkaria vor lupta împotriva așa-numitului Emirat Islamic din Caucaz, conflict care va dura până în 2017, încheindu-se cu înfrângerea islamiștilor ([Schaefer 2010](#)). Anul 2014 va marca anexarea Crimeei de către Rusia și va fi precursorul invaziei Ucrainei din 2022. Federația Rusă se va implica și în conflictul din Siria, începând cu 2015, susținând guvernul lui Bashar al-Assad, de aceeași parte cu Iranul și Hezbollah. Nu în ultimul rând, Federația Rusă este implicată activ în războiul civil din Republica Centrafricană (RCA), începând din 2018, sprijinind RCA în lupta împotriva rebelilor din Coaliția Patrioților pentru Schimbare ([Slider și Wegren 2022](#)).

Din cele de mai sus, se desprind câteva concluzii cel puțin interesante, și anume: chiar dacă Rusia a avut mai multe conflicte în perioada Elțin, acestea au avut o durată mult mai scurtă. Prin comparație, conflictele din timpul mandatelor lui Putin, inclusiv cele din timpul tandemului cu Medvedev fie au fost semnificativ mai lungi, fie nu s-au încheiat încă. Toate aceste lucruri au un numitor comun, Vladimir Putin, și o politică expansionistă, bazată pe un naționalism de tip panslavist, ceea ce arată faptul că, la nivel de mentalitate, nu s-a putut depăși momentul dezintegrării Uniunii Sovietice. Agresiunea continuă și nejustificată a unei țări care pare să caute

cu disperare noi conflicte nu este altceva decât rezultatul unei politici autoritare care vrea să restabilească un statu-quo de dinainte de anii ‘90 ([Đorđević și alții 2023](#)).

2.1. Putin: un factor independent de agresiune în paradigma dreptului internațional

De asemenea, este important să arătăm de ce justificarea faptului că Putin este un factor independent de agresiune poate fi găsită nu numai în domeniul geopoliticii și al relațiilor internaționale, ci și în domeniul dreptului internațional. Astfel, în sistemul penal internațional, implicit în dreptul internațional, responsabilitatea de comandă este un mod de răspundere penală care vizează individul, și nu statul sau actorul organizațional. Responsabilitatea de comandă se bazează pe ideea că un individ aflat într-o poziție de autoritate care nu reușește să prevină un act criminal este responsabil de acest lucru. Mai mult, pornind de la această idee fundamentală, aplicarea unui lanț causal va avea ca rezultat, într-un cadru situațional, două consecințe care susțin această paradigmă.

Prima consecință este că responsabilitatea de comandă și, prin urmare, eșecul din punctul de vedere al autorității – de cele mai multe ori, la nivel militar, acesta fiind cazul cel mai frecvent – constituie o abatere de la codurile militare, implicit de la legile care guvernează aceste sectoare.

A doua consecință, care vine de la sine, este aceea că, în cazul unui eșec de autoritate, implicit al activării responsabilității de comandă, individul devine complice al subordonaților săi care au comis faptele penale ([Stahn 2021](#), 158-160).

Pe marginea celor două consecințe de tip dualist, s-au purtat numeroase discuții, cu opinii care au susținut schimbarea încadrării răspunderii de comandă fie în domeniul omisiunii, fie în domeniul participativ – urmând a se stabili, de la caz la caz, caracterul voluntar sau involuntar –, fie în domeniul răspunderii penale generale, ca având un caracter de drept comun ([Sliedregt 2012](#); [Klabbers 2021](#)). Dar, având în vedere cadrul teoretic în care se plasează răspunderea penală – desigur, se poate argumenta în favoarea unui sincretism între elementele legate de răspunderea omisivă sau indirectă –, justificarea potrivit căreia individul din zona autorității – pe scară ierarhică – este direct responsabil de faptele subordonaților săi, dacă acestea sunt rezultatul unei culpabilități a obligațiilor de autoritate ([Stahn 2021](#), 159-160; [Browers 2012](#); [Darcy 2007](#)).

Cadrul de aplicare, al responsabilității de comandă, a trebuit să fie construit tocmai pentru a putea, pe de o parte, să dobândească o adaptabilitate necesară pentru transferul de context – de la cel militar, la cel civil, și invers – și, pe de altă parte, pentru a evita apariția unor lacune sau zone ambigue, datorate unui sens prea larg, pe care l-ar fi putut avea responsabilitatea de comandă. A trebuit să se explice și să se argumenteze că responsabilitatea de comandă nu înseamnă, dată fiind natura sa indirectă, că individul aflat în poziție ierarhică va suferi același set de consecințe sau va avea același grad de responsabilitate ca subordonații săi. Proportionalitatea

răspunderii individuale va fi legată de gravitatea faptelor și actelor comise de subordonații săi ([Othman 2005](#), 253-270; [Ghanayim și Shany 2021](#)).

Acesta este domeniul în care apar pentru prima dată anumite diferențe între responsabilitatea comandantului și aplicabilitatea acesteia în mediul militar față de cel civil. Dacă, în context militar, lucrurile sunt destul de clare, în context civil există încă unele posibilități de interpretare. Astfel, responsabilitatea de comandă fiind extinsă la civili – tocmai datorită fluidității dreptului internațional și a multitudinii de situații, sau cazuri întâlnite –, aceasta a fost atașată conceptului de autoritate, fie ea militară sau civilă. Argumentul în favoarea acestei extinderi a fost, pe lângă cel al fluidității, acela că gradul de control pe care îl exercită o autoritate civilă – la nivel organizațional sau societal – poate fi contrabalansat – desigur, în anumite situații, cum ar fi cele de conflict – de autoritatea militară. De asemenea, oferă un răspuns la întrebările legate de autoritatea și capacitatea pe care o autoritate civilă le are – și pe care le poate folosi – atât pentru prevenirea, cât și pentru pedepsirea și reglementarea unor potențiale acte și fapte criminale, comise de subordonați ([Stahn 2021](#), 141-142).

Pe lângă acestea, există o cauză relevantă pentru această discuție, aflată în curs de soluționare la CIJ, și anume *Ucraina vs. Federația Rusă (2017)*¹². Astfel, pentru acest caz, au fost aduse argumente, conform cărora CIJ ar putea aplica responsabilitatea de comandă. Una dintre ideile aduse în discuție a fost aceea că, în funcție de încadrarea care urma să fie aplicată conflictului, și anume fie conflict armat internațional, fie conflict armat neinternațional, responsabilitatea comandamentului ar putea fi aplicabilă la un nivel dualist. În cazul în care conflictul a fost încadrat ca fiind noninternațional, atunci comandanții grupurilor și mișcărilor separatiste, care erau vinovați atât în conformitate cu legislația ucraineană, cât și cu cea internațională, ar putea fi trași la răspundere în mod individual și, în temeiul răspunderii de comandă, ar putea fi trași la răspundere. Dacă conflictul era caracterizat ca fiind internațional, atunci inclusiv comandanții din partea Federației Ruse erau vinovați, în conformitate cu Convențiile de la Geneva ([Medvedieva și Korotkyi 2021](#), 60-65). Prin urmare, dacă se dovedește – atât în cazul comandanților separatiști, cât și în cazul celor ruși – că a existat intenția de a ataca – responsabilitate directă – și/sau cunoașterea iminenței unui atac, a potențialelor pagube care urmau să fie cauzate etc. – responsabilitate indirectă, *ergo* responsabilitate de comandă –, li s-ar putea atribui un dublu grad de vinovăție. Astfel, CIJ ar putea invoca responsabilitatea de comandă atât pentru separatiștii ucraineni, cât și pentru comandanții ruși, lucru care, până în stadiul actual al cauzei, nu a fost încă aplicat, fiind preferată responsabilitatea colectivă, implicit cea statală ([Klabbers 2021](#); [Medvedieva și Korotkyi 2021](#), 63-65). Prin urmare, există premise, la nivelul dreptului internațional, pe baza cărora Vladimir Putin ar putea fi considerat un factor independent de agresiune.

¹² Aplicarea Convenției internaționale pentru reprimarea finanțării terorismului și a Convenției internaționale privind eliminarea tuturor formelor de discriminare rasială (Ucraina v. Federația Rusă).

3. Dar astăzi? Este Rusia încă agresivă?

Din punct de vedere practic, descrierea de mai sus este utilă, dacă putem stabili o legătură, un fel de continuitate între acțiunile Rusiei în trecutul istoric, în fiecare direcție de expansiune, și politica externă a Rusiei de astăzi. Cu alte cuvinte, întrebarea care se pune în acest moment este următoarea: mai este Rusia agresivă astăzi? Analizând principalele acțiuni externe ale Rusiei, în direcțiile menționate, de la destrămarea Uniunii Sovietice și până în prezent, concluzia la care ajungem aproape inevitabil este că Rusia continuă să se prezinte ca un actor internațional agresiv, în aproape aceleași direcții pe care le-a urmat de la începutul expansiunii sale. Deși nu dorim să prezentăm acest aspect decât pe scurt, o simplă analiză a acțiunilor Rusiei din această perioadă demonstrează justetea acestei afirmații. Să analizăm așadar situația direcțiilor de expansiune în ordinea prezentării lor.

Astfel, în ceea ce privește direcția baltică, sunt bine cunoscute momentele în care submarinele sovietice sau rusești au pătruns în apele teritoriale ale Suediei, alături de multe alte incidente sau elemente de tensiune diplomatică ce pot fi identificate printr-o simplă căutare pe internet. Același lucru este valabil și în ceea ce privește statele baltice; tensiunile și incidentele dintre acestea și Rusia nu mai au nevoie de nicio prezentare, atacul cybernetic, din 2007, împotriva Estoniei, care a paralizat o mare parte din infrastructura cibernetică guvernamentală a acestui stat, fiind poate cel mai reprezentativ exemplu, dar în niciun caz singurul. Apartenența statelor baltice la NATO reprezintă totuși un element suficient de descurajare a unor acțiuni ofensive „tradiționale”, desfășurate de Rusia, dar acest lucru nu exclude nici pe departe existența, în viitor, a unor elemente de confruntare hibridă, după modelul atacului cybernetic menționat mai sus.

Nici direcția estică, spre Asia Centrală și Orientul Îndepărtat, nu poate fi considerată abandonată. Dacă expansiunea teritorială propriu-zisă spre Orientul Îndepărtat a devenit anacronică, odată cu consolidarea statului chinez, după Cel de-Al Doilea Război Mondial, interesele Rusiei și ale Chinei în ceea ce privește exploatarea resurselor subterane din zona Siberiei nu pot fi considerate nici pe departe atât de armonizate pe cât ar dori părțile să le considere. Iar, în ceea ce privește Asia Centrală, interesele Rusiei și ale Chinei față de piețele statelor din regiune, proiectele de infrastructură pe care China dorește să le realizeze și care pot fi considerate nu doar nearmonizate, ci chiar opuse. Și, dacă la acestea se adaugă ambițiile Turciei sau Iranului, rezultă un tablou în care Rusia trebuie să exercite o presiune tot mai mare pentru a încerca să împiedice statele ex-sovietice din regiunea Asiei Centrale să se detașeze tot mai mult de pe orbita politico-economică a fostei puteri imperiale (Popescu și Makocki 2017).

Bineînțeles, ramificația de aici, cea caucaziană, este la fel de actuală ca întotdeauna, chiar dacă ia forme diferite. Despre implicarea Rusiei în conflictul dintre Armenia și Azerbaidjan, încă de la sfârșitul epocii sovietice, s-au scris suficiente lucrări

de specialitate încât să nu mai fie nevoie să reluăm subiectul în detaliu; la fel și despre implicarea Rusiei în susținerea republicilor separatiste Abhazia și Osetia de Sud, din Georgia. Și, invazia rusă în Georgia, din 2008, este, practic, momentul care a readus în atenția lumii politica agresivă a Rusiei postsovietice. Mai recent, staționarea forțelor rusești în Karabah, sprijinul acordat Armeniei în conflictul cu Azerbaidjanul (condiționat de renunțarea la negocierile cu Uniunea Europeană și de aderarea la Comunitatea Economică Eurasiatică), împreună cu desfășurarea de trupe rusești, ca forțe de menținere a păcii, în porțiunea de teritoriu rămasă sub control armean, după recenta ofensivă azeră de succes, susținută de Turcia, prin care Azerbaidjanul a reușit să recupereze cea mai mare parte a Karabahului aflat sub ocupație armeană, reprezintă tot atâtea dovezi ale continuării implicării agresive a Rusiei în politica statelor de la sud de lanțul muntos caucazian.

Direcția vestică de expansiune este totuși poate cea mai evidentă pentru noi, și nu numai, din 2013. Episoadele de confruntare dintre separatiștii proruși din Ucraina, amenințările frecvente cu invazia armată, ocuparea Crimeii, participarea Rusiei la formatul de la Minsk, în sprijinul pretențiilor separatiștilor din bazinul Donului și celelalte acțiuni politico-economice, îndreptate împotriva Ucrainei (cum ar fi întreruperea furnizării de gaze naturale sau amenințarea cu această măsură) ocupă agenda publică din România, Europa și Statele Unite de peste șapte ani. De aceea considerăm că persistența agresiunii rusești în această direcție de expansiune este evidentă, astfel că o demonstrare a acestui fapt în studiul de față riscă să devină redundantă (Bantaș și Dumitru 2018, 25-47). În mod similar, influența exercitată de Rusia asupra statului vecin, Belarus, la limita controlului total, prin susținerea regimului Lukașenko, este, la rândul ei, de consemnat.

Am lăsat, pentru final, direcția de expansiune sud-vestică, cea care ne interesează, poate, cel mai mult. Desigur, ar fi ușor de spus că, în afară de susținerea entităților separatiste transnistrene, acțiunile cu consecințe teritoriale ale Rusiei în această regiune geografică pot fi considerate anacronice. Dar o astfel de concluzie rămâne valabilă doar atâta timp cât Rusia sau entitățile controlate de aceasta nu se învecinează direct cu teritoriul Republicii Moldova (în care includem și entitatea separatistă transnistreană). În cazul în care, prin noi acțiuni îndreptate împotriva integrității statale a Ucrainei, s-ar crea o legătură teritorială directă între Transnistria și Rusia, această concluzie ar putea suferi ajustări importante.

În plus, în zilele noastre, conducerea unei politici agresive nu mai necesită mijloace preponderent militare. Campaniile susținute de dezinformare pot fi de natură similară, de exemplu, menite să insufle nesupunere civilă, să slăbească coeziunea unei societăți, făcând-o vulnerabilă la amenințări de natură sanitară sau determinând atenuarea sentimentului de apartenență și a sprijinului popular pentru menținerea adeziunii la NATO și UE, adică exact acele obstacole care, în acest moment, stau în calea agresiunilor directe ale Rusiei. Cu toate acestea, subiectul urmează să fie abordat pe larg în eforturile noastre viitoare.

Prin urmare, singura concluzie posibilă este că Rusia este la fel de agresivă și astăzi ca întotdeauna, de la Ivan cel Groaznic până la Petru cel Mare, și pe aceeași linie. Cum poate fi oprită o astfel de agresiune? Ca și în trecut, printr-o rezistență comună și fermă a întregii lumi occidentale, centrată pe „valorile comune ale Uniunii Europene, în general, și ale fiecărui stat democratic, în special, ca fundament al progresului economic și social și al creșterii (bunăstării) membrilor lor” (Marinescu 2020, 46). Cum poate fi organizată și desfășurată această rezistență? Ei bine, așa după cum am precizat deja mai sus, acest studiu nu face decât să stabilească fundamentul pe care vor fi dezvoltate articolele ce vor urma, iar tema rezistenței la acțiunile agresive ale Rusiei nu va lipsi dintre acestea.

Soluția la amenințările generate de acest caracter rămâne, în opinia noastră, promovarea unei ordini internaționale bazate pe reguli. Desigur, implementarea unei ordini internaționale bazate pe norme, debutată odată cu adoptarea Cartei Națiunilor Unite, este un demers anevoios și încă neterminat, iar orice astfel de abordare se va realiza treptat, (în funcție) de evoluția economică și politică la nivel național și internațional (Salomia și Mihalache 2016, 166); totuși, odată atins acest obiectiv, anticipăm producerea a ceea ce am putea caracteriza drept un efect de propagare a integrării, din partea unor inițiative regionale, precum Uniunea Europeană, bazate pe „legături care depășesc cadrul statului-națiune (...), adeziunea voluntară (...), transformarea pașnică” (Dumitrașcu 2006, 74).

Concluzii. În cele din urmă, ce fel de agresor este Rusia?

În lumina celor prezentate pe parcursul acestui studiu, considerăm că agresiunea Rusiei, la fel ca multe alte evenimente specifice relațiilor internaționale și vieții, în general, este probabil aceea de a fi asociată unui set de cauze și de a fi caracterizată de o pluralitate de trăsături.

Prin constanța și chiar prin predictibilitatea actelor sale de agresiune, Rusia poate fi considerată un agresor sistemic, fapt demonstrat de analiza istorică efectuată. De fapt, permanența comportamentului său agresiv este atât de izbitoare încât aproape fiecare conducător al statului rus, de la Ivan al III-lea până în prezent, a fost implicat în cel puțin o acțiune agresivă pe plan extern sau intern, inclusiv în războiul civil din Cecenia. Ținând cont de faptul că perioada analizată se întinde pe aproape șase secole, o astfel de constanță, o astfel de urmărire neclintită a acelorași obiective generale, prin aceleași mijloace violente, reprezintă o performanță neegalată de niciun alt stat contemporan, fiind comparabilă, poate, cu existența marilor imperii din Antichitate.

Și totuși, cursul istoriei nu este inevitabil, iar acțiunile factorilor de decizie, chiar dacă sunt adesea puternic limitate de circumstanțe, sunt aproape întotdeauna capabile să influențeze, dacă nu cursul lor, cel puțin cadrul general. După cum am arătat, folosind exemplele comparative ale mandatelor Elțin și Putin, nivelul de agresiune nu este nici inevitabil, nici constant. În plus, includerea în cercetare a mandatului

fostului președinte Mihail Gorbaciov este de natură să demonstreze suplimentar că acțiunile factorilor de decizie pot influența semnificativ cursul evenimentelor. Dar, prin caracterul său excepțional, nu face decât să confirme regula, iar aceasta este, în opinia noastră, reprezentată de caracterul sistemic al agresivității statului rus.

Referințe

- Armstrong, David, Theo Farrell și Bice Maiguashca.** 2006. *Force and Legitimacy in World Politics*. Cambridge University Press.
- Bantaș, Dragoș-Adrian și George-Dorinel Dumitru.** 2018. „Conflicte înghețate în Regiunea Caucazului. Cauze, Desfășurare Și Perspective.” *LEX: Revista consilierilor juridici din armată*, nr. 2.
- Brannon, Robert.** 2016. *Russian Civil-Military Relations*. Routledge.
- Browsers, M.P.W.** 2012. *The Law of Command Responsibility*. Wolf Legal Publishers.
- Bușe, Dorel.** 2012. *Geopolitica Rusiei la Dunăre și Marea Neagră în perioada 1812-1878*. București: Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I”.
- Buzan, Barry.** 2017. *Popoarele, statele și frica. O agendă pentru studii de securitate internațională în epoca de după Războiul Rece*. Chișinău: Editura Cartier.
- Darcy, Shane.** 2007. *Collective Responsibility and Accountability under International Law*. Transnational Publishers.
- Davies, Norman.** 2014. *Istoria Poloniei. Terenul De Joacă a Lui Dumnezeu (Volumul I: De la origini până La 1795; Volumul II: De la 1795 până în prezent)*. București: Editura Polirom.
- D’Encausse, Hélène Carrère.** 2015. *Orgoliile Kremlinului. O istorie a Imperiului Rus de la 1552 până astăzi*. București: Editura Orizonturi.
- Đorđević, Vladimir, Mikhail Suslov, Marek Čejka, Ondřej Mocek și Martin Hrabálek.** 2023. ”Revisiting Pan-Slavism in the Contemporary Perspective.” 51 (1): 3-13. <https://doi.org/https://doi.org/10.1017/nps.2022.75>.
- Dumitrașcu, Mihaela-Augustina.** 2006. *Evoluția Comunităților Europene de la integrare economică la integrare politică – implicații asupra ordinii juridice comunitare*. București: Editura C. H. Beck.
- Figs, Orlando.** 2018. *Dansul Natașei. O istorie culturală a Rusiei*. București: Editura Polirom.
- Ghanayim, Khalid și Yuval Shany.** 2021. *The Quest for Core Values in the Application of Legal Norms Essays in Honor of Mordechai Kremnitzer*. Springer.
- Howard, Douglas A.** 2021. *O Istorie a Imperiului Otoman*. București: Editura Polirom.
- International Court of Justice.** 2021. *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*. <https://www.icj-cij.org/case/166>.
- Kemoklidze, Nino, Cerwin Moore, Jeremy Smith și Gallina Yemelianova.** 2014. *Many Faces of the Caucasus*. Routledge, Taylor & Francis Group.

- Kissinger, Henry.** 2021. *Ordinea mondială*. București: Editura RAO.
- Klabbers, Jan.** 2021. *International Law*. 3rd edition. Cambridge University Press.
- Marinescu, Delia-Mihaela.** 2020. "Proceedings of the «Romania in the New International Security Environment»." București: Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I”.
- Medvedieva, M.O. și T.R. Korotkyi.** 2021. "Responsibility for The Environmental Damage Caused During The Armed Conflict Between Ukraine And The Russian Federation: Opportunities In The Algorithm Of Protecting National Interests." *Actual Problems of International Relations*, no. 139. <https://doi.org/10.17721/apmv.2019.139.0.58-67>.
- Meijer, Hugo și Marco Wyss.** 2018. *The Handbook of European Defense Policies and Armed Forces*. Oxford University Press.
- Othman, Mohamed C.** 2005. *Accountability for International Humanitarian Law Violations the Case of Rwanda and East Timor*. Springer.
- Popescu, Nicu și Michal Makocki.** 2017. "China and Russia: An Eastern Partnership in the Making?" <https://www.iss.europa.eu/content/china-and-russia-eastern-partnership-making>.
- Putin, Vladimir Vladimirovich.** 2022. "Address by the President of the Russian Federation." <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>.
- . 2021. "On the Historical Unity of Russians and Ukrainians." <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>.
- Ray, Michael.** 2022. "Mutual Assured Destruction." În *Encyclopaedia Britannica*, editor Adam Augustyn și Gloria Lotha. <https://www.britannica.com/topic/mutual-assured-destruction>.
- Rekawek, Kacper.** 2017. *Not Only Syria? The Phenomenon of Foreign Fighters in a Comparative Perspective*. IOS Press.
- Roberts, J.M. și Odd Arne Westad.** 2018. *Istoria lumii. Din preistorie până în prezent*. București: Editura Polirom.
- Saari, Sinikukka și Stanislav Secrieru.** 2022. "Russian Futures 2030: The Shape of Things to Come." <https://www.iss.europa.eu/content/russian-futures-2030>.
- Salomia, Oana Mihaela și Augustin Mihalache.** 2016. „Principiul egalității statelor membre în cadrul Uniunii Europene.” *Dreptul*, nr. 1: 166-174.
- Schaefer, Robert W.** 2010. *The Insurgency in Chechnya and the North Caucasus: From Gazavat to Jihad*. Praeger Security International.
- Slider, Darrell și Stephen K. Wegren.** 2022. *Putin's Russia*. 8th ed. Rowman&Littlefield.
- Sliedregt, Elies Van.** 2012. *Individual Criminal Responsibility in International Law*. Oxford University Press.
- Socher, Johannes.** 2021. *Russia and the Right to Self-Determination in the Post-Soviet Space*. Oxford University Press.
- Stahn, Carsten.** 2021. *A Critical Introduction to International Criminal Law*. Cambridge University Press.